

Протестантизм та сектантство у суспільному і духовному житті Південної України в кінці XIX – на початку XX ст.

Наявність у Південній Україні на рубежі XIX–XX ст. протестантських рухів і православних сект привертало значну увагу дослідників. Представники цих релігійних спільнот були маргіналами у традиційному православному суспільстві. Тож чи могло бути подальше поширення цих релігійних рухів на Півдні України в масштабах і формах, аналогічних західноєвропейській Реформації в умовах кризи православної церкви? У даній статті автором розглядаються не лише основні соціокультурні аспекти розвитку цих релігійних рухів на Півдні України, але й їх власне ставлення до влади, церкви і самого соціуму, коли разом з модернізацією суспільних відносин спостерігалася гостра криза в цих відносинах.

Ключові слова: Російська імперія, російська православна церква, релігійна політика, Південь України, протестантизм, сектантство.

Наличие в Южной Украине на рубеже XIX–XX вв. протестантских движений и православных сект привлекало большое внимание исследователей. Представители этих религиозных общин были маргиналами в традиционном православном обществе. Поэтому могло ли быть дальнейшее распространение этих религиозных движений на Юге Украины в масштабах и формах, аналогичных западноевропейской Реформации в условиях кризиса православной церкви? В данной статье автором рассматриваются не только основные социокультурные аспекты развития этих религиозных движений на Юге Украины, но и их собственное отношение к власти, церкви и самому социуму, когда вместе с модернизацией общественных отношений наблюдался острый кризис в этих отношениях.

Ключевые слова: Российская империя, русская православная церковь, религиозная политика, Юг Украины, протестантизм, сектантство.

The presence in Southern Ukraine at the turn of XIX–XX centuries Protestant movements and various Orthodox sectarian communities attracted much attention of researchers.

The question of the influence of Protestantism and sectarianism on the process of development of society and national cultural and social life has quite vividly been raised at that time. Domestic researchers of

Protestantism and sectarianism considered them as quite progressive factor in the life of society.

We can say that this religious-cultural phenomenon, of course, greatly influenced the spiritual and socio-cultural life in Southern Ukraine. Accordingly, that positive, or vice versa, the negative public reaction to foreign colonists and various sectarian associations appeared in the policy of the state, the Russian Orthodox Church and in social and political thought of that period as well as in our time.

The representatives of these religious communities have been marginalized in traditional Orthodox society, so was it possible a change of their position for the better in the conditions where the Orthodox Church was undergoing a deep institutional crisis, and therefore could it be further spread of religious movements in the South of Ukraine in the extent and shape similar to Western European reformation? Thus, the aim of this article is to consider not only the major socio-cultural aspects of the development of Protestant communities and sectarian communities, but also their own attitude to the authorities, the Church and society at the turn of XIX–XX centuries, when together with the modernization of social relations there was a deep crisis in the relationship.

Key words: the Russian empire the Russian Orthodox Church, religious policy, the South of Ukraine, Protestantism, sectarianism.

Наявність у Південній Україні на зламі XIX–XX ст. протестантських рухів та різноманітних православних сектантських спільнот завжди привертало значну увагу дослідників. Можна казати про те, що це явище, безперечно, релігійно-культурного порядку, досить неоднозначно впливало на духовне і соціокультурне життя регіону. Відповідно, та позитивна чи, навпаки, негативна суспільна реакція, яку викликали віросповідання іноземців-колоністів на південно-українських землях та релігійний світогляд і практика різного роду сектантських об'єднань, відображалася і у політиці Російської держави та православної церкви, і в українській громадсько-політичній та науковій думці як того періоду, так і сьогодення.

Питання про вплив протестантизму і сектантства на процес розвитку суспільства і українського національного культурно-громадського життя зокрема доволі жваво піднімалося вже в XIX ст. Вітчизняні дослідники протестантизму, принесеного іноземними колоністами, розглядали його як достатньо прогресивний фактор життя суспільства [1, с. 3–5]. Утім, поставало питання і про подібне вітчизняне явище у вигляді різного роду сектантства як форми протесту проти політики та догматів російської православної церкви. Дм. Овсянико-Куликовський вже 70-х рр. XIX ст. зазначав, що секти є феноменом соціально-культурницького реформаторства, яке

здійснюється самим народом. На його думку, сектантів слід розглядати як певну групу культурних піонерів, досліджувати даний феномен і взяти його до уваги революційним організаціям. Характерною ознакою представників цих рухів Овсянико-Куликовський вважав працелюбність, чесність, освіченість, тверезість, почуття солідарності і здатності у несприятливих умовах створювати добробут. Досить важливим він зазначає наявність у сектантів певного руху розуму, їх мислення працює, хоч і однобічно, проте постійно ставить перед собою питання добра і зла [2, с. 327].

Таке дещо ідеалізоване уявлення інтелігенції про сектантство та його політичний і культурний потенціал царювало практично до початку ХХ ст. Утім, дослідники, особливо ті, що представляли український національний рух, поступово почали переглядати політичні можливості сектантства та ролі їх проповідувань у формуванні української політичної свідомості. Сектантство далі все менш цікавило українську інтелігенцію, у першу чергу через аполітичність та ненаціональність, тобто "неукраїнськість", а також "московські форми культу" [3, с. 157–158].

Процес розвитку протестантських рухів та сектантства в Південній Україні актуальне і зараз. У сучасних дослідженнях таких вітчизняних релігієзнавців та істориків, зокрема Ю. Решетнікова, Ю. Хитровської, О. Безносогої, В. Любашенко, М. Козирєвої, Т. Нагорної, С. Савченка, а також діаспорних дослідників, як, наприклад, С. Жук та ін., спостерігаються різні аспекти історії формування, типології та розвитку цих рухів в Україні. Це породжує досить цікаві дискусії, що дозволяють якомога ґрунтовно і різнопланово розглядати означену проблематику.

Між власне західноєвропейськими варіантами протестантизму, поширеним на Півдні України та й в інших регіонах і сектами, теж достатньо поширеним в цьому регіоні, у ХІХ – на початку ХХ ст. визначилося багато відмінностей. Йдеться, перш за все, про те, що секти, які узагальнилися на той час під розповсюдженою, хоч і не зовсім однозначною назвою "штунда" в її місцевій, народній трансформації, деякі дослідники взагалі не відносять до жодної християнської конфесії [4, с. 202].

Полеміка щодо визначення релігійної та соціальної сутності протестантизму і сектантства в Російській імперії та в Південній Україні зокрема, їх ролі у духовному і релігійному житті населення в означений період, а також можливості співставити західну Реформацію та сектантство на Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. продовжується й зараз [5; 6].

Водночас, на нашу думку, є важливими питання про те, як сприймали самі представники протестантських релігійних течій і православних сектантських спільнот роль державної влади і православної церкви, як вони самі ставилися до навколишнього соціуму, до пересічного населення саме на Півдні України – регіоні колоритному як у релігійному, так і в культурному аспекті. Представники означених релігійних спільнот були маргіналами в традиційному православному суспільстві, тож чи можлива була зміна на краще їхнього становища в умовах, коли православна церква переживала глибоку інституційну кризу, а відповідно, чи можливе було подальше поширення цих релігійних рухів на Півдні України у масштабах і формах, аналогічних західноєвропейській Реформації. Таким чином, метою даної статі є розгляд не лише основних соціокультурних аспектів розвитку протестантських громад та сектантських спільнот, але й їх ставлення до влади, церкви і соціуму на зламі XIX–XX століть, коли разом з модернізацією суспільних відносин спостерігалася гостра криза у цих відносинах.

Розглядаючи особливості впливу протестантизму, і особливо сектантства, на розвиток суспільства, необхідно враховувати вплив на свідомість, світовідчуття і світосприйняття та звичайне буденне життя конкретної людини в соціумі кінця XIX – початку XX століття, намагатися виходити, власне, з поглядів та переконань саме цієї людини, принаймні збірного, абстрактного образу такої людини. Релігія в будь-якому відображенні – чи то в образі титульної церкви, чи то в образі протестантського символізму – сприймається, а значить, отримує поширення тією мірою, якою вона може осмислитись і бути використаною в житті. Тож якщо спростити комплекс поставлених питань, то маємо з'ясувати, як саме і до кого саме спрямовував своє вчення і визначав своє ставлення проповідник.

Досить своєрідним можна назвати ставлення "офіційно визнаних" протестантів та нелегітимних сектантів до офіційної російської влади і церкви.

З боку іноземних протестантських громад тут спостерігається цілком очікувана реакція, оскільки з 1763 року, коли російська влада дозволила оселятися на Півдні іноземним колоністам, останні фактично отримували нову батьківщину і можливість займатися традиційною для них сільськогосподарською працею на плідній землі з достатніми привілеями. Зокрема, це стосувалося й духовенства. Разом з православними священнослужителями представники інших християнських церков звільнялися від сплати державного квартирного податку [7, с. 31]. Також законом "Об изменении Уста-

ва о воинской повинности" від 23 червні 1912 р. значилося, що від військової повинності звільнялися священнослужителі усіх християнських віросповідань та настоятелі і наставники сектантських та старообрядницьких громад, щоправда, затверджені на цих посадах державною владою [8, с. 812]. Тож цілком зрозуміло, що протестанти повинні були вшановувати владу. Керівництво протестантських громад особливо закликало додержуватися існуючого законодавства Російської імперії, сплачувати податки тощо [9, с. 325–326]. Звісно, не слід зводити в абсолют позитивне ставлення протестантських рухів та їх окремих представників до влади, оскільки право на вільне віросповідання більш-менш утвердилося тільки після царського указу від 17 квітня 1905 року та маніфесту від 17 жовтня 1905 р. Однак у переважній більшості така позиція суттєво різнилася від ставлення до держави "неофіційних" сектантів, які вважали державу та державні закони аморальними та засобом пригноблення. У протоколах допитів осіб, яких звинувачували у таких проповідях, поліцейські чини вказували, що виступи проповідників "штунди" досить небезпечні, оскільки вони відкидають "Святу Церкву, значення влади і проповідують буквально рівноправність..." [10, арк. 177–178].

Стосовно ж офіційної російської православної церкви, то позицію різних релігійних рухів на Півдні України можна охарактеризувати принаймні як неоднозначну.

З одного боку, сектантські спільноти мали з формальною повагою ставитись до православної церкви. Однак часто сектантські проповідники піднімали соціальні проблеми або ж критикували православне духовенство і показувалися всі його гріхи. Так, представники секти іоаннітів вказували, що між євреєм, який сидить у шинку, і православним священиком, який вживає спиртні напої та грає в карти у тому ж шинку, не існує ніякої різниці [11, арк. 694]. Тому будь-які спроби протисектантських місіонерів повернути до православ'я навернених у іншу віру місцевих мешканців практично не давали результатів. Особливо це стосувалося навернених у "штунду" [12, с. 164].

Аналіз позиції протестантських та "штундистських" проповідників щодо пересічного населення вказує на те, що на Півдні України представники християнських чи то псевдохристиянських сект спрямовували свою пропаганду переважно на селянське середовище, хоча певні успіхи у розповсюдженні власних ідей все ж спостерігалися і в місті. При цьому способи агітації були досить різноманітні, що не досить адекватно сприймалися "добропорядними" пересічними мешканцями [13, арк. 7]. Така агітація вирізнялася активністю та

навіть нав'язливістю: "... не встигне вийти селянин у поле, а проповідники вже його чекають" [14, арк. 1].

Важливим моментом у процесі проповідування була, звісно, мова спілкування. У той же час протестантські проповідники, перш за все, іноземні, не звертали уваги на національну специфіку регіону і для проповідей користувалися російською мовою. Це пояснювалося тим, що державною мовою була все ж російська, відповідно кожний мешканець даного регіону мав принаймні розуміти її унаслідок русифікації того ж українського населення, і наслідки якої більше проявилася в пролетарському середовищі майже всієї Лівобережної України. З іншого боку, російська мова використовувалася з певним психологічним та ідеологічним підтекстом. Адже серед пересічного населення, зокрема селян, російська мова вважалася "начальницькою" мовою, відповідно мала краще сприйматися.

На відміну від російськомовних протестантських проповідників, представники так званих духовних християн були переважно місцевими мешканцями, принаймні не іноземцями. Тому спілкування відбувалося народною мовою, що значно покращувало ефект і збільшувало шанси на успіх проповідування.

Таким чином, позиція і протестантських, і сектантських проповідників щодо населення визначалася, з одного боку, соціальним статусом та національною належністю самих проповідників, а з іншого – тими ж ознаками, тільки вже об'єкта проповідування. Проте найважливішим аспектом залишалася сама сутність проповідування та її мета. Те, що міг донести проповідник, визначалося його духовною наповненістю і можливістю ним самим сприйняти поєднання різних соціокультурних та релігійних шарів у процесі подібних спілкувань. А такий релігійний симбіоз був дуже характерний на Півдні України, хоч часто і не проявлявся відкрито. Тому й постало питання, перш за все, серед тогочасної української інтелігенції про можливу місцеву Реформацію. Відомий на початку ХХ ст. дослідник сектантських рухів О. Пругавін вказує, що деякі представники інтелігенції навіть вступали у різноманітні секти, а причиною такого кроку були релігійні пошуки альтернативи офіційному православ'ю, й інтелігенція починала відігравати провідну роль у деяких сектах, створюючи навіть нові вчення [15, с. 42, 47].

У ХІХ с. в Південній Україні оформлюється досить неоднозначна картина в "опозиційній" релігійній політиці. З одного боку, проявляються такі спільні риси протестантського напряму християнства та православного сектантства, як спрощений церковний обряд або взагалі його нівелювання, так звана безпопівщина, вираження неза-

доволення духовенством православної церкви тощо. З іншого боку, духовні цінності, потреби, що створюють таку схожість зовнішніх ознак, є різними.

Для західноєвропейської цивілізації Реформація стала продуктом синтезу ідей раннього християнства та меркантильних ідей раннього капіталізму, які проявлялися певним чином і на Півдні України. Для східноєвропейського сектанства також характерними є ідеї первісного християнства, але водночас проявляється містично-анархічне, іноді навіть язичницьке усвідомлення реальності з відторгненням ідеї будь-якого матеріального збагачення при потужному тиску з боку вже сформованого візантійського "державного" християнства. Таке православ'я, у свою чергу, поєднувало античні релігійні традиції, елементи першохристиянства та близькосхідні релігійні мотиви. Для більшості сект, зокрема й південноукраїнських (тих самих скопців на ранніх етапах їх існування), була притаманна деструктивність релігійних ідей, що вело до нівелювання багатьох суспільних цінностей і викликало відповідно негативну реакцію пануючої церкви [16, арк. 1–10].

Якщо в Західній Європі Реформація окреслилась у більш-менш чіткі форми взаємозв'язків з суспільством і одержала від нього значну підтримку, насамперед від значної частини світських правителів, то в православному світі спочатку церковний розкол Росії в XVII ст., а потім поширення різноманітного сектанства так і не змогли оформитись у потужну політичну силу, аналогічну Реформації і здатну не лише боротися проти влади, але й переформатувати ментальність хоча б частини населення, а не окремих його індивідів та невеликих груп. Це було зумовлено, на нашу думку, кількома факторами.

По-перше, на відміну від середньовічної Західної Європи, де конфесійна боротьба проходила у достатньо жорстокій і безкомпромісній формі, в Південній Україні XIX – початку XX ст. ставлення до протестантів та православних сектантів можна назвати вельми неоднозначним. З одного боку, російська православна церква намагалася непримиренно боротися з проявами "инославія", а з іншого – вона, як і інші державні органи імперії, змушена була враховувати генеральну лінію уряду щодо необхідності заселення цих земель як православними, так і інославними колоністами. Тому використовувалися компромісні рішення, які не дали можливості створити патову ситуацію.

По-друге, об'єднання в одній державницькій схемі влади світської та влади церковної унеможливило навіть теоретичну підтримку з боку держави (єдиної, а не політично роздробленої, як у

тій же середньовічній Німеччині) неприйнятних для православної церкви протестантських громад, а тим паче так званих духовних християн. Певною мірою, схожу картину можна спостерігати і в Англії XVII ст., де державна зверхність над церквою не дозволила поширити деструктивні для влади релігійні напрями, а релігійну зброю англійці використали за водами Ла-Маншу, коли неофіційно підтримували французьких гугенотів.

По-третє, якщо навіть припустити можливість проведення альтернативної Заходу реформації в церкві Російської імперії, принаймні поширення у найбільш придатному для неї полінаціональному південноукраїнському регіоні, особливо у період, коли православна церква дійсно переживала глибоку кризу, то революція 1917 року, чітко спланована і проведена більшовиками, по суті "перехопила" ідею досягнення соціальної справедливості і секуляризувала її. У цій оновленій системі вже не передбачалося місця ні державній православній церкві (винятком може служити лише досить тонко проведена політична комбінація у 1946 році зі скасування Берестейської церковної унії), ні сектантству з його розумінням "Царства Божого".

Звісно, південноукраїнське сектантство та наявні протестантські громади важко назвати продовженням західноєвропейської реформації. Протестантські іноземні спільноти, як-от меноніти, були пов'язані з місцевим населенням більше економічними інтересами і не намагалися відкрито пропагувати, а тим паче нав'язувати свої віровчення, хоч і служили певним прикладом для наслідування (чи хоча б захоплення) господарськими гараздами [17, с. 71]. Тим паче вони мали певну підтримку з боку держави та погляд крізь пальці з боку православного духовенства.

У той же час православне сектантство поступово із сільської місцевості еволюціонувало до міських масштабів. Навіть у такій ультрарадикальній секті, як скопці, на початку XX ст. значну кількість членів цієї секти склали купці та фабриканти [18, с. 44].

Тож сектантство поступово стало "капіталізуватися", але православна ментальність більшості населення, навіть на Півдні України, не давала можливості розвинути у православний реформаційний рух, вийти за межі сектантства.

Таким чином, у кінці XIX – на початку XX ст. на Півдні України спостерігаються три паралельні шляхи розвитку релігійного світобачення та світовідчуття – державницько-православний, нейтральний протестантський та опозиційний сектантський з напів'язичницькими, напівхристиянськими обрядовими рисами. Незважаючи на певні спільні ознаки бажання реформування пануючої в суспільстві

церкви, спостерігається суттєва різниця у їхніх ставленнях до соціуму, а також у відповідях на загальноцивілізаційні і конкретно культурні та духовні виклики, що містилися у складних та суперечливих суспільних процесах як у регіоні, так і у всій державі.

Література

1. Драгоманов М. Про волю віри / М. Драгоманов. – К. : Ранок, 1907. – 16 с.
2. Овсяннико-Куликовский Д. Н. Воспоминания / Д. Н. Овсяннико-Куликовский // Овсяннико-Куликовский Д. Н. Литературно-критические работы : в 2 т. – М. : Худож. лит., 1989. Т. 2. – 1989. – 526 с.
3. Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні / Грушевський М. С. Укр. Євангельське об'єднання в Північній Америці / в ред Д. Куликовського. – 2-ге удоск. вид. / в ред. Д. Куликовського. – Вінніпег (Канада) ; Мюнхен (Німеччина) ; Детройт (США). : [Б.в], – 1962. (Мюнхен : Biblos). – 160 с.
4. Савченко С. В. "Заблудла" та "вірна" паства очима православних місіонерів Півдня України початку ХХ ст. (за матеріалами "Екатеринославских епархиальных ведомостей") / С. В. Савченко // Український історичний журнал. – 2010. – № 1. – С. 107–127.
5. Жук С. Lost in translation: радикальна Реформація чи двовір'я (повертаючись до "Зниклої Реформації Росії" та Александра Клібанова) [Електронний ресурс] / С. Жук // Україна модерна. – 2011. – № 18. Пограниччя. Окраїни. Периферії. – С. 213–223. – Режим доступу: http://uamoderna.com/images/archiv/18/10_UM_18_Diskusii_Zhuk.pdf. – Назва з екрана.
6. Савченко С. Чи втрачала Росія Реформацію? Історико-теологічний коментар до однієї теорії [Електронний ресурс] / С. Савченко // Україна модерна. Безмежне село. – 2010. – № 6 (17). – С. 195–248. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/arkhiv/6-zmist17>. – Назва з екрана.
7. Клочков В. В. Закон и религия : от государственной религии в России к свободе совести в СССР / В. В. Клочков. – М. : Политиздат, 1982. – 160 с.
8. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3. Т. XXXII. 1912 г. Отделение 1. – Петроград, 1915. – 1819 с.
9. Крывелев И. А. История религий : очерки : в 2 т. / И. А. Крывелев – М. : Мысль, 1988. Т.1 / Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая АН СССР ; Ин-т науч. атеизма АОН при ЦК КПСС. – 2-е изд., дораб. / Крывелев И. А. – М. : Мысль, 1988. – 445 [1] с.

10. ДАМО, ф. 229, оп. 4, спр. 16. О сектах. Из протоколов допросов мещан Николаева (1905 г.), арк. 169–190.

11. ДАДО, ф. 11, оп. 1, спр. 988 II т. "О секте иоаннитов руководимой Василием Федоровичем Горобец возникшей в Херсонском уезде и г. Никополе Из отношения начальника Екатеринославского губернского жандармского управления от 13.10.1909 (Никополь) арк. 680–710.

12. Рождественский А. Южнорусский штундизм / А. Рождественский. – СПб. : б.и., 1889. – 332 с.

13. ДАМО, ф. 229, оп. 4, спр. 284. Переписка с противосектантским миссионером о наличии и деятельности сектантских общин в г. Николаеве (1908 г.), арк. 1–7.

14. ДАОО, ф. 37, оп. 1, спр. 3254. О борьбе со штундизмом (1888–1889 гг.), арк. 1–3.

15. Пругавин А. С. Раскол сверху. Очерки религиозных исканий в привилегированной среде / А. С. Пругавин. – СПб. : Общественная польза, 1909.

16. ДАОО, ф. 37. Херсонская духовная консистория. г. Одесса, оп. 1, спр. 3280. О борьбе православной церкви со штундизмом (1883 г.), арк. 1–10.

17. Замуруйцев А. В. Німецьке землеволодіння на території Катеринославської губернії в другій половині XIX – початку XX ст. / А. В. Замуруйцев // Культура народів Причорномор'я. – 2004. – № 50. Т. 2. – 2004. – С. 71–74.

18. Нагорна Т. Еволюція ідеології православних сект у XIX–XX століттях / Т. В. Нагорна // Українське релігієзнавство. – 2003. – № 5. – С. 40–48.